

George BANU

BERTOLT BRECHT

Poemele exilului

Lui Ivan Helmer.

Brecht rezervase diferitelor tipuri de scriitură pe care le practicase vocații distincte, astfel încât critica – deseori reluată – privind absența subiectivității în teatrul lui devine caducă de îndată ce ne aplecăm asupra producției sale lirice. Poemele, trebuie s-o recunoaștem, corectează imaginea dramaturgului. Dar chiar și în acest caz, nu putem vorbi despre o introspecție, o retragere în intimitatea eului, căci, cel mai adesea, poetul se analizează pe sine în raporturile cu lumea, cu politica și cu munca, mai ales cea teatrală. Brecht pornește nu dinlăuntru, ci din afară, de la concret, de la practică, înregistrând ecurile acestora și repercutarea lor în propria-i atitudine. Gestul poetic brechtian poartă amprenta unui angajament personal. Poezia lui e un răspuns, nu o proiecție. **Poemele exilului** ne permit să descoperim dialogul autorului cu ceea ce a fost pentru el cea mai grea dar și cea mai importantă încercare prin care a trecut: expatrierea. Exilul l-a legat de istorie, de amenințările ei și de strategiile supraviețuirii. Brecht nu încetează să mediteze la toate aceste lucruri...

Expatrierea – o dezrădăcinare

Brecht nu aparține familiei *exilaților critici*, precum Joyce ori Beckett, care, din motive mai mult sau mai puțin limpezi, hotărâsc să se îndepărteze de locul de baștină, chiar dacă acesta continuă să rămână prezent în opera lor. Brâncuși face parte și el din aceeași familie... Ca și alți câțiva, de la Picasso la Peter Brook. Pentru toți aceștia, expatrierea implică o anume nemulțumire, insatisfacția resimțită față de spațiul de origine, pe care *exilatul critic* îl părăsește în numele voinței de a-și afirma o identitate sau de a-și împlini o așteptare. Plecarea lui se decide, aș spune, sub presiunea unei exigențe personale.

La polul opus, se profilează figura *surghiunitului*, exilatul de către puterea politică a momentului, putere care, neizbutind să extermine individul protestatar, optează pentru soluția de a se debarasa de el expulzându-l. Ca să rămânem în sfera culturii, îi putem cita pe: Ovidiu, Hugo, Soljenițin. Oameni care nu doreau câtuși de puțin să-și abandoneze locul unde se născuseră și cu care nu se aflau, de altfel, într-o relație de adversitate. *Surghiunitul*, personaj curent în dramaturgia shakespeariană, este un exilat fără voie. Decizia nu îi aparține lui, ci regimului instalat la cârma țării.

Cât despre Brecht, el se înscrie în categoria – frecventă în epocă – a *exilaților politici*. Trăind sub dubla amenințare a unui atentat la integritatea sa nu numai fizică, ci și artistică, scriitorul alege, nu fără strângere de inimă, să fugă din Germania nazistă. *Să fugă* – acesta este cuvântul cel mai potrivit, și nu *să plece*, căci fuga implică pregătiri febrile, făcute în mare grabă, pentru a te putea salva la timp. Exilul este rezultatul unei opțiuni, opțiune determinată, însă, de un context care privește (și lovește) atât comunitatea oamenilor de cultură, cât și națiunea în

ansamblul ei. Și atunci Brecht, aidoma înțelepților chinezi de odinioară, atât de dragi lui, ia calea pribegiei, pentru a-și manifesta astfel împotrivirea față de o putere pe care o detestă. Expatrierea silită nu are nimic de-a face cu decizia pur personală. Cea care o dictează este istoria.

Exilatul politic intuiește primejdia practicilor unui regim totalitar, pe care îl contestă și de care fuge tocmai pentru a face din fuga sa o adevărată punere sub acuzare a acestuia. *Exilatul politic* se hotărăște să plece sub presiunea amenințătoare a unei dictaturi pe care nu o mai poate combate și căreia nu mai izbutește să-i reziste: părăsirea țării suspendă, temporar, un conflict în care sunt antrenate forțe inegale. Dar, spre deosebire de *exilatul critic*, refractar ideii de a se mai întoarce vreodată acasă, *exilatul politic* nu se îndărătnicește, nu exclude această întoarcere, căci poziția lui este determinată de datele unui context istoric concret și nu de absolutul identității naționale.

*„Întotdeauna mi s-a părut falsă denumirea care ni s-a dat:
emigranți*

Asta vrea să zică expatriați; numai că noi

N-am plecat pentru că așa am vrut

N-am plecat să ne alegem după plac o altă patrie...

*Dimpotrivă, am fugit căci am fost alungați. Suntem expulzați,
suntem proscriși*

Iar țara care ne-a primit n-a fost pentru noi un cămin, ci doar un loc de exil.“

(Despre sensul cuvântului emigrant)

În sfârșit, cei mai numeroși s-au dovedit a fi, de două secole încoace, *exilații economici*, cei ce și-au părăsit țara de obârșie ca să caute prin alte părți ale lumii resursele materiale indispensabile traiului lor. Și pentru aceștia, deși scopul principal era asigurarea subzistenței, plecarea a însemnat tot o dezrădăcinare, o desprindere dureroasă impusă de găsirea unei ieșiri din impas.

Trebuie să plecăm?

Brecht revine insistent asupra acestei întrebări, căci răspunsul depinde de felul în care omul analizează situația concretă. Când răul devine iminent, când se impune și se generalizează, trebuie să rămâi și să lupti împotriva lui? Sau trebuie să lași totul și să pleci? Până când poți să-i ții piept? Și cu ce preț?

„Cei ce pot pleca n-au decât să plece.

Nu trebuie rugați să rămână.

Să rămână doar cei care nu vor să ne părăsească.

Cum l-am putea opri

Pe cel ce ține să plece?

Oamenii puși cu spatele la zid

Nu pot să oprească pe nimeni.

Dar chiar și în vremuri mai bune

Nu trebuie să-l reținem pe cel ce poate pleca

Fiindcă vremurile se pot înrăutăți.“

(Cei care pot pleca...)

Brecht nu privește exilul dintr-un singur punct de vedere: atitudinea lui e prismatică. Experiența aceasta, cu toate contradicțiile pe care le generează, îi

permite o abordare complexă, mai ales în virtutea dublei sale responsabilități, față de sine însuși și față de ceilalți. Poetul, la început tolerant, devine treptat vehement:

*„Tu, cel ce-ai crezut că scapi de insuportabil fugind
Eliberarea ta te azvârle
În neant...”*

*... chiar și dorința de a te judeca nepărtinitor
Nu găsește o scuză pentru această lașitate“*

(Tu, cel ce-ai crezut că scapi de insuportabil fugind)

Brecht, mai îngăduitor altădată, schimbă aici total unghiul de vedere: acceptând să dea bir cu fugiții, exilatul acceptă totodată să-și abandoneze prietenii aflați în aceeași dificultate ca și el. Exilul nu este o soluție.

Mai departe, în același spirit, poetul lansează o violentă diatribă: „să pleci e cea mai îngrozitoare dintre crime“. De data asta, el face un aspru rechizitoriu al exilului. A pleca înseamnă a trăda: este convingerea a aproape tuturor celor care refuză plecarea, iar Brecht devine înverșunatul, neiertătorul lor purtător de cuvânt. Dar oare pe cine acuză el? Pe cei ce fug de nazism ori pe cei ce fug de comunism? Poemul se adresează exilaților din anii '30 sau celor din anii '50? Interpretarea depinde, deci, de o datare pe care îmi impun, în mod voit, să nu o stabilesc... și totuși, doar ea ne-ar putea spune dacă poetul se află de partea învingătorilor sau alături de cei învinși. Cronologia este esențială pentru aprecierea faptelor. Pentru a ști dacă e vorba de o rezistență disperată sau de o victorie oficială. Valoarea și sensul exilului politic nu pot fi cântărite decât în funcție de context.

Trebuie să plecăm? Cine hotărăște asta și cine ne judecă pentru asta? Nu există dilemă mai mare, iar Brecht însuși ipotezele cu o înclinare spre incertitudine, de obicei absentă la el. Dacă întrebarea e una singură, răspunsurile, admite scriitorul, nu pot fi decât divergente.

Reguli de conduită

Exilul îți cere să accepți cu înțelepciune deposedarea de bunuri; această renunțare simplă la propriul tău avut îl seduce pe Brecht. Poetul stabilește priorități în funcție de care operează selecții bine chibzuite și trece în revistă puținele lucruri care îi mai rămân. Nu, despărțirea de obiecte nu trebuie zorită: exilul te obligă să cântărești atent fiecare decizie, iar lista obiectelor reținute se constituie într-o veritabilă fișă de identitate.

Exilul este o școală a ascezei. Reușind să se desprindă de multe dintre cele ce îi aparțin, poetul nu înțelege, totuși, să sacrifice până și micile sale plăceri. Pentru că ele îi permit să nu-și piardă cheful de viață:

*„Îndreptându-mă în grabă spre graniță,
le-am lăsat prietenilor cărțile și n-am luat cu mine nici propriile-mi scrieri.
Mi-am luat, însă, pipele, încalcând astfel
Cea de-a treia regulă a fugarului: să nu posezi nimic.*

*Cărțile nu-i spun mai nimic celui ce așteaptă
Ca din clipă în clipă să fie arestat.
De-acum înainte, pentru el, săculețul de tutun și vechile pipe
Pot însemna mult mai mult.“*

(Pipele)

Puținătatea obiectelor sfârșește prin a le acorda o identitate bine definită, căci fiecare dintre ele răspunde unei așteptări, satisface o anumite necesitate. Plecat în lumea largă, poetul nu uită să-și ia „micuțul aparat de radio“: puținătății i se adaugă, așadar, miniaturizarea! Oare câți exilați nu au făcut din aparatul lor de radio singurul mijloc prin care puteau să-i audă sau să le vorbească celor rămași acasă? Poemul consacrat de Brecht radioului arată câtă grijă avea el de acest obiect de care nu se despărțea niciodată – nici în călătoriile cu vaporul, nici în cele cu trenul – și cât de mult se teme ca prețiosul lui însoțitor să nu amuțească într-o bună zi: „*Promite-mi că n-ai să taci, așa, dintr-o dată!*“

Aidoma obiectelor, gesturile exilatului se răresc și ele. Încărcătura lor semantică se păstrează, însă, intactă. Poetul redactează un adevărat „manual de viață“, demn de filosofii stoici, manual a cărui primă regulă este aceea de a nu admite exilul ca definitiv. Să sfidezi exilul înseamnă să accepți o existență provizorie, de la o zi la alta, să fii oricând pregătit să revii:

„Nu bate cuiul în perete!

[...]

De ce să-ți faci planuri pentru următoarele patru zile?

Chiar mâine o să te întorci acasă!“

(Gânduri despre durata exilului)

Cât de numeroși au fost, în veacul trecut, cei care au adoptat această regulă, refuzând să se integreze, în speranța unei iminente reveniri în țară, și cu câtă disperare au văzut că speranțele lor sunt năruite de mersul istoriei! Etica rezistenței s-a soldat mult prea des cu deziluzii amare.

Brecht scrie aceste poeme după întâlnirea cu poezia chineză, a cărei influență se poate lesne observa în discreția sentimentelor, în atitudinea rezervată, în laconismul descrierii. Surghiunitul își plimbă privirea peste „castanul scund“ – din nou miniaturizarea! – peste sălciile clătinate de vânt, cu alte cuvinte, peste un real de proporții reduse în care și-a aflat adăpostul și de care se simte atașat. Brecht nu uită, însă, niciodată de primejdiile ce continuă să-l pândească, făcând din vigilența neslăbită, permanent trează, o regulă necesară a supraviețuirii. Oare de ce nu uită nici o clipă că, în splendoarea peisajului nordic, „casa noastră are patru ieșiri pe unde putem fugi“? Calmul naturii înconjurătoare nu trebuie să te amăgească, să te facă să ignori amenințarea istoriei – iată un principiu securitar indispensabil. Exilatul politic este și rămâne pentru totdeauna o ființă trăind într-un inevitabil provizorat.

Cu ce se hrănesc exilații? Cu amintirile lor, pe care trebuie să le cultive cu multă grijă și să le „drămuiească“, fiindcă:

„Ei, care par a nu avea un prezent,

Ei nu au ochi decât pentru urmașii lor,

Tot ceea ce spun, spun din memorie,

Căci circulă fără pașapoarte și fără acte de identitate.“

(Exil)

Și totuși, exilatul nu se poate lăsa în voia valurilor unei vieți lipsite de norme și de legi. Deși e conștient de precaritatea acestui tip de existență, el caută, cu modestie, să lase o urmă a trecerii sale prin nenumăratele locuri unde poposește și astfel întipărește, ici și colo, semnele unor precepte la care nu înțelege să renunțe, căci „a cimentat în zidurile «refugiului danez» vechea frază: ADEVĂRUL ESTE CONCRET“. Respectă un principiu și nu acceptă să-l vadă cu desăvârșire

uitat. „Refugiatul caută o țară unde să-și poată duce de bine de rău traiul, practicând câteva virtuți moderate și câteva vicii minore“ (*Note autobiografice*, 1920–1954, p. 192). Exilatul nu-și permite să constituie o excepție. Așa descoperă el că se definește prin doar câteva trăsături caracteristice, lucru valabil, după spusele lui Brecht însuși, și pentru un oriental pauperizat. Cei doi se aseamănă și se văd, și unul și celălalt, confrunțați cu esențialul. Exilatul este un om sărac.

Despre utilizarea cu folos a exilului

În rugăciunile sale, spre deosebire de sora sa, Pascal afirmă că boala îi e folositoare. În același spirit, Brecht s-a străduit și el să-și „valorifice“ exilul. Ca pe un mod de a rezista la ceea ce te poate descuraja și demobiliza: exilul și boala produc comportamente asemănătoare.

În exil, Brecht a beneficiat din plin de forța insuflată de opoziția față de nazism, adversar în raport cu care s-a definit permanent, neîndoindu-se nici o clipă de prăbușirea lui. Oricâte contraste ar comporta, exilul brechtian are la bază înfruntarea deschisă, fățișă, a nazismului, ca și refuzul de a-l socoti „etern“, așa cum îl visa Führerul. Brecht nu și-a pierdut niciodată încrederea în înfrângerea acestui regim și a trăit exilul ca pe o experiență vremelnică. O dovadă de extremă luciditate.

Exilul – poemele stau mărturie – implică atât o etică anume cât și o strategie, cei doi versanți opuși pe care poetul îi interoghează mereu în Finlanda,

„Când îi amintesc fetei mele
Că nemții sunt un popor de tâlhari,
Ea se bucură ca și mine că nimeni
Nu-i iubește
Și râdem amândoi.“

(Finlanda, 1940)

Atitudinea critică față de alienarea poporului din care face parte este o datorie morală greu de îndeplinit. Și totuși, exilatul nu i se poate sustrage, căci numai astfel își poate motiva plecarea și numai astfel poate considera îndreptățită adversitatea întâmpinată de cel ce „aparține unui popor de tâlhari“. Poetul își manifestă vehement indignarea față de acest stigmat. Ba chiar crede, uneori, că deși „popoarele noastre se sfâșie între ele“, o înțelegere între intelectuali, între artiști se dovedește posibilă. O victorie a celor care rămân surzi la discursurile oficiale și la ura întreținută artificial. În vreme de război, ne spune un poem, scriitorul colaborează cu actorul Charles Laughton, ambii refuzând să se supună logicii unui conflict care le este cu desăvârșire străin. Brecht vede în asta o șansă de a trece peste suferința provocată oricărui exilat de inevitabila lui singurătate.

Întorcându-se în trecut, poetul își constituie veritabile filiații. Când face o *Vizită poezilor aflați în exil*, izolarea lui încetează să-l tortureze, căci regăsește o comunitate de destine, o familie cu strămoși deopotrivă orientali și occidentali. Exilul nu s-a născut de ieri, de-alaltăieri.

Brecht va recunoaște că exilul nu e sinonim cu sterilitatea în materie de creație. O știe mai bine ca oricine, el, cel ce și-a scris majoritatea operelor „pe drumul exilului“. Iată de ce, pentru a compune unul dintre cele mai frumoase poeme ale sale despre artă, va relua o veche poveste chineză, *Legenda genezei lui Dao de Jing pe drumul exilului*. Se regăsesc aici principalele motive ale „poemelor exilului“: mecanismul politic distrugător, parcimonia cu care sunt alese

bunurile ce-l vor însoți în exil, dezrădăcinarea din spațiul natal. Eroul poemului, înțeleptul *Lao Zi* – dacă acceptăm vârsta lui înaintată – se erijează într-un veritabil dublu al lui B.B. care, trecând frontierele, își va scrie la rândul său opera esențială, grație ajutorului modest al câtorva prieteni europeni și americani (asimilabili vameșului chinez) și susținut de discipolii plecați din țară odată cu el. Maestrul singuratic, aproape părăsit, așterne pe hârtie adevărurile în care crede...

Exilul – Brecht nu se ferește să o spună – poate fi comparat cu o experiență a limitelor. Când „viitorul e cufundat în beznă, iar puterile celor buni/ Sunt firave“, omul e din ce în ce mai descurajat, mai deznădăduit. W.B., alias Walter Benjamin, de pildă, nu a rezistat acestei deznădeji și a pășit dincolo de „un hotar ce poate fi ușor de trecut“, alegând sinuciderea, punându-și capăt zilelor „în perfectă cunoștință de cauză“. Exilul a epuizat instinctul vital al omului moral care a fost Walter Benjamin.

În schimb, se întreabă poetul: cu ce preț a fost plătită supraviețuirea de către *Eu, supraviețuitorul*? Ce tranzacție tacită am efectuat între morală și strategie? De ce trădare m-am făcut vinovat? Ce compromisuri am acceptat și cât de mult trebuie să ascund din faptele mele? Nu, nu mai am un somn liniștit și nici o privire deschisă, sinceră, dar am rămas în viață, „eu, supraviețuitorul“.

„Firește, știi asta: numai norocul

M-a ajutat să supraviețuisc atâtor prieteni; dar astă-noapte am visat

Că prietenii aceștia spuneau, vorbind despre mine: «Supraviețuiesc doar cei mai abili»

Și de-o dată m-a cuprins ura față de mine însumi.“

(Eu, supraviețuitorul)

Insuportabila privire care scrutează străfundurile propriei tale ființe. Fără milă, fără îngăduință.

Trebuie să ne întoarcem?

Iată cea de-a doua fațetă a exilului, dublul complementar al întrebării inițiale. Orice exilat s-a confruntat cu ea, mai ales atunci când în țara lui de origine a avut loc o schimbare de regim politic. Întoarcerea? O așteaptă cu nerăbdare? Se tem de ea? Să te întorci sau nu? Răspunsul, afirmă Brecht, se formulează întotdeauna în raport cu tine însuși, cu străinătatea pe unde ai pribegit și cu noua misiune pe care îți propui să ți-o asumi în țara de unde ai plecat. Întoarcerea nu este o înfrângere... dar nu este nici o victorie.

Poetul știe că angajamentul luat după ce a cunoscut „zvârcolirile muntelui“ îi justifică decizia, căci acasă „ne așteaptă zvârcolirile câmpiei“. Se simte util, necesar, întoarcerea lui răspunde unei exigențe istorice și colective care îl copleșește de-a dreptul. Are în față o țară de reconstruit și o cultură de refăcut din temelii. Revine pentru a aduce la îndeplinire un program. Și e îndreptățit să revină, fiindcă nu s-a îndoit nici o clipă de eșecul adversarului și nu s-a atașat decât în mică măsură de țara care l-a primit. Acolo s-a simțit mereu un străin. Așa că nu va trebui să se dezrădăcineze o a doua oară.

Trebuie să ne întoarcem? Decizia pretinde un examen introspectiv, o evaluare responsabilă a ceea ce presupune *să rămâi* și a ceea ce implică *să te întorci*. De ce anume ai nevoie ca să trăiești? Unde ești necesar? Poetul a găsit răspunsurile și de aceea, atunci când îl înviță pe *Actorul P.L., aflat în exil, să se întoarcă*, nu apelează nici la argumentul economic, nici la cel politic. El vorbește

în numele solidarității care unește o echipă. Colectivul este cel ce cheamă individul, recunoscând astfel importanța lui ca prezență cu valoare unică:

„Nu-ți putem oferi nimic altceva
Decât propria ta nevoie de tine.“

O asemenea solicitare afectivă nu mai ține seama de analiza situației, a cărei imperativă necesitate Brecht o afirmase în repetate rânduri. De data aceasta, lăsând deoparte orice parametri concreți, destinatarului chemării i se cere doar acordul:

„Sărac sau bogat,
Sănătos sau bolnav,
Lasă totul
Și vino.“

Actorului i se pretinde să-și sacrifice imediat ceea ce devenise, poate, cu timpul, a doua sa identitate, *identitatea de adopție*. Accentul naționalist se face aici simțit în măsura în care invitatul este presupus a fi inseparabil de cultura sa originară, de prima sa identitate:

„... nimeni nu e un învingător, dacă nu se întoarce la el acasă.“

Dacă un „acasă“ poate însemna un nou început, atunci el trebuie, cum spunea Sartre, să fie reconstruit și nu doar sentimental invocat. Brecht nu era, însă, câtuși de puțin sartrian. Aici el devine brusc „afectiv“ – și este prima oară când își pierde gustul pentru aprecierea critică și își lansează apelul categoric în numele unei „patrii a inimii“ care trebuie reintegrată. E un discurs care nu integrează experiența istorică și privilegiază autoritatea indiscutabilă a originii.

La întoarcere, poetul își aranjează *Noua locuință* folosindu-se de puținele obiecte pe care fostul surghiunit le luase cu el peste tot unde călătorise. Își agață măștile pe pereți, își rânduiește pipele pe birou cu calm, cu seninătate, dar fără a renunța cu totul la vigilența datorită căreia supraviețuise:

„Tot timpul,
Pe dulăpiorul cu manuscrise stă așezată
O valiză“

(*Jurnal de lucru, 7.V.'49*)

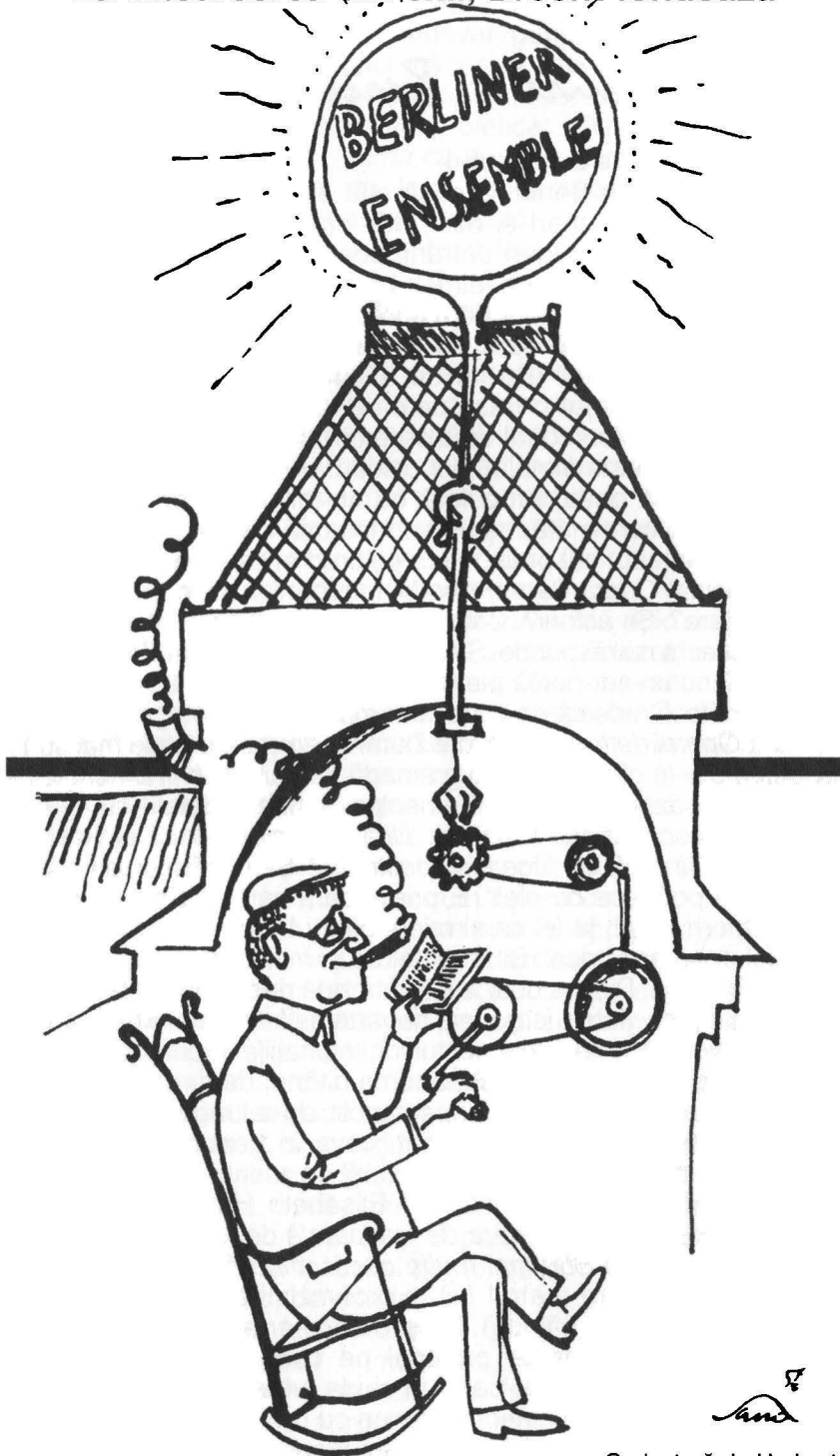
Ceea ce contează, în ultimă instanță, este opera închisă în acea valiză, iar poetul, liniștit în această privință, e oricând gata să o pornească din nou la drum: exilul, o soluție salvatoare. Chiar și în țara unde a revenit... dar, de data aceasta, doar dacă i-ar fi înșelate speranțele, căci nu e dispus, oricât l-ar costa, să încalce prima sa regulă: supraviețuirea. Trebuie să ne întoarcem? Da, dar fără să excludem eventualitatea unei noi plecări, căci nu există cuceriri definitive într-un secol al exilaților.

P.S. În mod deliberat, am consacrat acest mic eseu poemelor și nu am luat în discuție *Dialogurile între exilați*. Am preferat să rămân în sfera poeziei, ca teritoriu al subiectivității, și să nu pătrund în câmpul schimbului de replici teatral. Să ascult vocea unui poet în exil, acesta a fost scopul meu.

În treacăt fie spus, *Dialogurile* îmi amintesc de o experiență trăită împreună cu Jerzy Grotowski, într-o vreme când – după ore în șir de trudă la traducerea cărții lui Thomas Richards, *Lucrând cu Grotowski în problema acțiunilor fizice* – ne duceam la cafeneaua La Rotonde, în Montparnasse. Acolo reconstruiam, ca într-un text de Brecht, o comunitate redusă la expresia ei minimală, în sânul unei alte comunități, mai vaste... Singuri printre ceilalți, într-o izolare de exilați: definiția relativă a fericirii.

Traducerea din limba franceză: *Delia VOICU*

La întoarcerea din exil, Brecht fondează

ana